

РОЗДІЛ 2

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРИ ТА ПОБУТУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Геннадій Стрельський

ЕТНОГРАФІЯ ТА “ЕТНОГРАФІЧНЕ ДІЛО” М. І. КОСТОМАРОВА У ДОСЛІДЖЕННЯХ І ОЦІНЦІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

У величезній кількості праць, присвячених особі й багатогранній науковій та політичній діяльності великого українського історика і державотворця М. Грушевського чи не найменше уваги приділяється його внеску у розвиток і популяризацію етнографії. Між тим, виявлення і публікація етнографічних джерел, їх дослідження і ефективне використання завжди займало важливе місце у його надзвичайно великій і різноманітній науковій спадщині.

Досить згадати, що саме під впливом наукових праць М. Максимовича, М. Костомарова, М. Драгоманова і В. Антоновича, які на основі глибокого вивчення етнографічних матеріалів і етнічної історії слов'янства започаткували і утвердили народницький напрям у вітчизняній історіографії, сформувалися історичні погляди М. Грушевського. Власне, й сам він був представником цього напрямку, бо в центр історичного процесу ставив народ як етнографічно – історичну цілісність, в якій соціальні інтереси домінували над державно-політичними.

Проблеми історії національної культури, мови, етносу, народного побуту, займають велике місце в його фундаментальних багатотомних “Історії України-Руси”, “Історії української літератури” і багатьох інших працях.

Ще в першій лекції, прочитаній студентам Львівського університету у 1894 р., М. Грушевський виголосив своє наукове кредо – єдиним героєм історії є народ і нація. Виходячи з цього, вчений завжди досліджував не діяння князів і царів, а суспільно-політичний лад, культуру, етнографію, – все те, що створює специфічний соціум, який зветься народом. Саме така історична концепція дала змогу її автору дійти висновку, що кожен з трьох народів, які утворили свої територіальні об'єднання на терені колишньої Київської Русі – українці, росіяни і білоруси – має свої глибокі відмінності при наявності, певна річ, загальних і спільних елементів.

У статті “Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства”, виданій 1904 р. у петербурзькому академічному збірнику “Статті по славяноведенію”, історик заперечив схему великодержавних вчених, за якою історія Володимиро – Московського князівства XIII – XIV ст. сполучалася з історією полудневих племен Київської держави. М. Грушевський доводить, що київський період в історії україно – руської народності штучно, шляхом маніпулювання одними лише генеалогічними “преїмствами” пов'язується з Володимиро-Московським князівством, що це були різні держави, з різним розвитком культури і самого етносу.

Український народ, доводив він, саме народ, а не генеалогічна схема князівського спадкування державної влади, є прямим спадкоємцем історії українсько-руської народності періоду Київської Русі. А щоб ця раціональна схема стала зрозумілою для кожного, Грушевський пропонує підпорядковувати історію державності – історії народу, суспільності, ставлячи на перше місце не політичне, державне життя, а економічні, культурні, етнічні та інші чинники.

Такої схеми етнічного розвитку східнослов'янських народів М. Грушевський дотримувався протягом усього свого дорадянського творчого шляху. Звичайно, пропагувати її у радянські часи він не мав можливості. Але й під пресом комуністичної ідеології М. С. Грушевський продовжував активно займатися проблемами етнографії України, популяризувати їх.

Повернувшись з еміграції у 1924 р., він створив і очолив цілу низку науково-історичних комісій Всеукраїнської Академії наук (ВУАН). Зокрема, вже у тому ж 1924 р., було створено Культурно-історичну комісію ВУАН, яка, за словами М. Грушевського, “взялася досліджувати, за допомогою порівняльної етнології, пережитків соціальних форм України, які зовсім не висвітлені історичними пам'ятками, або висвітлені недостатньо” [1].

З 1926 р., ця комісія разом з Комісією історичної писемності і Кабінетом примітивної культури науково – дослідної кафедри української історії, які також заснував і очолював М. Грушевський, почали видавати етнографічний часопис “Первісне громадянство та його пережитки на Україні”. У 1928 р. він розробив проект створення Інституту для дослідження пережитків культури і народної творчості України. Перелік подібних заходів академіка, спрямованих на подальший розвиток дослідження етнографії і фольклористики можна було б продовжити.

Свої загальні погляди на етнографію як науку, її багатомірне значення найбільш ємно і виразно М. Грушевський висловив у працях, присвячених творчій спадщині його великих попередників – М. Максимовича, М. Костомарова, М. Драгоманова, В. Антоновича.

Особливу увагу М. Грушевського у плані “етнографічного діла” (за його виразом) привертала велетенська постать української, російської і польської історіографії, етнографа і фольклориста, письменника і поета, активного діяча українського визвольного руху – М. Костомарова. Вже у перших його наукових розвідках, відмічав М. Грушевський, на перший план виступала не історія воєн і заходи влади, “а сіра народна маса, ... як носитель дійсної правди народного життя, властитель безцінних скарбів народної творчості” [2].

Проаналізувавши тематику й зміст наукової спадщини М. Костомарова, М. Грушевський зазначив, що вся увага вченого завжди концентрувалася навколо народу, народних рухів, народних настроїв тощо.

Але, мабуть, найбільш повну і синтезовану оцінку етнографії взагалі, її значення у дослідженні суспільно-політичного життя слов'янських народів, особливо українського, а також етнографічної спадщини М. Костомарова зокрема, М. Грушевський дав у статті “Етнографічне діло Костомарова” [3], яка є своєрідною передмовою до збірника “Етнографічні писання Костомарова” (К., 1930. – 352 с.). Збірник був виданий Держвидавом України у якості XXXV тому “Записок Українського Наукового Товариства” (Історичної секції Всеукраїнської Академії наук) за редакцією М. Грушевського. Підготовкою до друку вміщених тут творів М. Костомарова займалась Історіографічна комісія ВУАН під його керівництвом.

Стаття починається з викладу предмету, змісту і завдань етнографії, значення етнографічних досліджень у національному житті слов'янських народів, їхньому соціально-політичному й культурному відродженні. “Етнографія, – писав М. Грушевський,

– досліджування народного життя і творчості, особливо народної пісні відіграло величезну роль в слов'янським відродженні, в формуванні слов'янських національностей, в наростанні їх національної свідомості, в їх ідеології – не тільки національній, але й соціальній і політичній... Для Полудневих слов'ян – сербів, болгарів, словен, для нас, українців, для білорусів – ці етнографічні інтереси, ці народницькі гасла стали підвалиною національного життя. На етнографічній базі воно сформувалось і виросло. Етнографія була тут многоважним імпульсом національного, соціального і політичного життя.

Наявність народної творчості давала право на існування національне і політичне... В світлі етнографічних студій формувалися програми національного визволення, піднесення селянських мас, заведення народної мови до літератури, – програми демократичного ладу, соціальної перебудови і політичної революції. На етнографії виростили політичні і революційні імпульси. Вона давала їм гасла, традицію, героїчні фігури, до котрих треба було відкликатися, щоб зробити їх своїми попередниками в визвольних і революційних змаганнях!" [4].

“Зокрема і в особливій мірі, – підкреслював М. Грушевський, – це треба сказати про наше українське відродження. Розвій етнографічних інтересів припадає якраз на часи найбільшого упадку українського національного життя – часи найтяжчого соціального, економічного і політичного поневолення українських мас і визиску їх чужими феодальними і буржуазними верствами, чужоземним капіталом і чужорідною державністю...

Багатство народної поезії, котрим українська народність визначалася перед іншими слов'янськими і неслов'янськими народностями, – особливо різко контрастувала з мізерним становищем української національності. Багатства народної скарбниці, що відкривалися дослідниками народного життя – спеціально високі естетичні прикмети, різnorodність і багатство народної пісенності – ставали свідотствами величезної історичної несправедливості, заданої народові, призначеному до великих діл, для високих історичних завдань – як свідчили ці високі прикмети українського слова і словесності, заховані українським народом. Вони покликали всіх, хто мав одверті очі і уха для того, щоб пересвідчитися в високих прикметах українського народного життя, до активної праці над відродженням українського національного життя” [5].

У цьому зв'язку, робить М. Грушевський, “історія слов'янської етнографії взагалі, і спеціально української являється не чисто літературною дисципліною, не історією народознавства, а одною з основних частин соціальної і політичної історії, історії національної і соціальної самосвідомості і визвольної боротьби. Незалежно від того, чи ті етнографічні твори, які відіграли величезну роль в історії цієї етнографічної свідомості, мають чи не мають інтерес для сучасного читача, чи значно чи зовсім перестаріли науково і являються тільки пройденими етапами в історії науки, вони мають величезне і невмируще значення для історика цієї соціальної і національної динаміки, як її історичні шаблі, і навіть епохи. До них раз-у-раз треба звертатися, шукаючи вияснення різних моментів в історії цієї динаміки” [6].

Саме такими творами М. Грушевський називає “етнографічні писання Костомарова”, які потребують обліку і видання. Власне з цією метою, пише він, здійснено видання збірника: “зробити приступним широким кругам читачів все те з етнографічних писань М. Костомарова, що стало рідким і неприступним, не ввійшовши до його “Монографій”, а тим часом... відіграло таку велику роль в революційній історії етнографії” [7].

Аналізуючи автобіографію М. Костомарова, він звернув увагу на те, що саме спонукало молодого вченого активно зайнятись етнографією. Прислухавши

університетські виклади з історії, – пише М. Грушевський, – перечитавши багато всякого роду історичних книг, М. Костомаров прийшов до такого запитання: “Чому це в усіх історіях тлумачать про визначних державних діячів, іноді про закони й установи, але неначе зневажають життя народної маси? Бідний селянин, трудівник – хлібороб наче не існує для історії. Чому історія не говорить нам нічого про його побут, духовне життя, його почуття, вияви його радощів й жалів? Скоро я прийшов до переконання, що історію треба студіювати не тільки по мертвих літописах, а і в живому народі. Не може того бути, аби століття минулого життя не відбилися в житті і споминах потомків; треба тільки пошукати – певно знайдеться багато, досі переочуваного наукою. Але з чого почати? Розуміється, від вивчення свого руського народу; а оскільки я жив тоді на Україні (“Малоросії”) – то почати з його української гілки. З цею гадкою я й звернувся до читання народних матеріалів. Вперше добув я українські пісні, видані 1927 р. Максимовичем, великоросійські пісні Сахарова і взявся до їх читання. Мене вразили і захопили незрівняні чари української народної поезії я не підозрював, аби така краса, така глибина і щирість почуття існували в творах народу, такого мені близького...” [8].

Згодом М. Костомаров здійснив етнографічні екскурсії з Харкова по ближніх селах, де слухав мову та розмови селян, їхні пісні, записував слова і вирази, народні оповідання, розпитував про народний побут. Потім відвідав Полтавщину, де також ходив із села в село, занотовуючи народні пісні, різні відомості про народні обряди і звичаї.

Далі М. Грушевський докладно аналізує і оцінює “етнографічне діло Костомарова”. При цьому він пояснює, що слово “діло” ним вживається “в розумінні суми всього зробленого на данім полі” [9].

Узгоджуючи виклад з основними віхами життєвого і творчого шляху М. Костомарова, аналіз його етнографічних досліджень М. Грушевський розпочав з праці “Об историческом значении русской народной поэзии”. Ця праця (вміщена першою у збірнику “Етнографічні писання Костомарова”), була другою магістерською дисертацією автора ¹, котру він видав у Харкові в 1843 р. і успішно захистив у наступному 1844 р. Розглядаючи численні відгуки на це дослідження, з яких лише рецензії його вчителя – видатного вченого І. Срезневського й К. Калайденського (псевдонім етнографа К. Сементовського) були позитивними, а деякі (наприклад, відзив найвідомішого тоді російського літературного критика В. Белінського) – різко негативними, М. Грушевський пише, що міркування Костомарова про значення усної народної творчості далеко випередили свій час. Обґрунтовуючи цей висновок, він цитує уривки з рецензії І. Срезневського, який оцінював цю працю як нове слово в європейській науці і культурі: “... Книга Костомарова дорогоцінна не для самих тільки руських любителів народності... Погляди автора – новина у нас, – але ще більша новина для Заходу, ... дорогоцінний дарунок для літераторів і учених” [10].

“Без сумніву, – пише далі М. Грушевський, – велике значення мало в тодішніх обставинах і таке рішуче розмежування української і великоруської стихії, дане Костомаровим в передмові і доволі чітко передане в його праці” [11]. У цьому зв’язку окрему увагу вченого привертають такі розділи дослідження Костомарова: “Малорусская историческая народная поэзия” і “Общественная жизнь малоруссов”. Тут йдеться про культурно – побутові та інші взаємини українців з представниками інших народів, які жили в Україні, дається поетична й етнічна характеристика різних соціальних верств і

¹ Перша магістерська дисертація М. І. Костомарова “О причинах и характере унии в Западной России” в результаті негативних відзивів представників духовенства і офіційної великодержавницької науки (зокрема, професора С.-Петербурзького університету академіка М.Г. Устрялова) не була допущена до захисту і за наказом імперського магістра освіти графа С. С. Уварова знищена.

народностей: козака, чумака, бурлака, селянина – хлібороба, пана, єврея, цигана, великороса, поляка тощо.

“Але найбільш глибокою і принципіальною заслугою Костомарова, – підкреслював М. Грушевський, – було обґрунтування наукової ваги етнографії і спеціально – вивчення народної творчості. ... Проголошення вивчення народної творчості, і зокрема – народні поезії серйозним науковим ділом було рішуче, імпульсивне і в наслідках своїх важке незвичайно, просто – таки необчислиме. В часах, коли збирання пам’яток народної творчості трактувалось як несерйозне ділетантство, і Белінський з приводу самої дисертації Костомарова зневажливо відізвався, що народна поезія являється об’єктом балачок людей, які не в стані зайнятись чимось соліднішим, – проголошення етнографії серйозним помічником історії, а пам’яток народної поезії – дорогоцінним історичним матеріалом було дуже серйозною не тільки науковою, але й громадською заслугою... Як помічник і співробітник історика етнограф дістав науковий авторитет, етнографія ставала наукою [12].

Так само предметно і докладно М. Грушевський аналізує зміст і значення інших етнографічних творів М. Костомарова, виданих у збірнику: “О цикле весенних песен в народной южнорусской поэзии” (1843 р.), “Славянская міфологія” (1846 р.). “З приводу “Записок о Южной Руси” П. Куліша” (1857 р.), “Несколько слов о славянской мифологии в языческом периоде, преимущественно в связи с народной поэзией” (1873 р.).

Високо оцінив великий історик і деякі інші етнографічні праці М. Костомарова, які з різних причин не увійшли до збірника. Наприклад, його праця “Об отношении русской истории к географии и этнографии” (1863 р.), – пише М. Грушевський, – “стала, можна сказати, канонічним твором – настільки серйозно прийнято в наукових і взагалі в інтелігентських кругах висловлені тут гадки Костомарова, як авторитетний голос нових течій в науці” [13].

М. Грушевський також позитивно оцінив монографію М. Костомарова “Історія казачества в пам’ятниках южнорусского народного песенного творчества” (1880 р.), яка, пише він, “була останньою в ряді етнографічних робіт автора і лишилася недокінченою” [14]. Низку інших етнографічних творів М. Костомарова, що не увійшли до збірника, він лише перелічує в кінці статті з коротким коментарями. Серед них – і таку знакову працю, як “Две русские народности” (1861 р.), лише зауваживши, що в ній найширше розроблена “теза окремішності української і великоруської народностей” [15].

Зрозуміло, що більше сказати про цей твір у підцензурному радянському виданні М. Грушевський не міг. Адже як в імперській Росії, так і в СРСР цей твір оцінювався різко негативно – як найбільш відвертий вияв українського “сепаратизму” і “буржуазного націоналізму”. На основі великого етнографічного матеріалу у цій і ряді інших праць (наприклад “Моє українофільство в “Кудеяре” (1875 р.) та ін.) М. Костомаров розкриває духовно – психологічні відмінності між національними характерами, етнічними і культурними типами українців і росіян. Етнопсихологічні відмінності народного характеру зумовили, на його думку, і різницю у суспільно-політичних поняттях й прагненнях українського і російського народів, визначили їх різні державотворчі шляхи. Перевага особистої свободи і демократичності, як основні риси українського національного характеру, привели до утворення у IX – XI ст. вільної федерації земель. І навпаки: перевага “общинності”, “загального над особистим” у національній вдачі росіян зумовили утворення Московської централізованої держави. Характеризуючи згодом цю “крамольну” раніше концепцію, історики української діаспори, насамперед В. Янів [16]. слушно назвали М. Костомарова засновником української етнопсихології. Ця оцінка вченого розвивається і у деяких працях сучасних українських дослідників.

На завершення, повертаючись до статті М. Грушевського, необхідно сказати, що він, на жаль, залишив поза увагою вміщені у збірнику важливі праці М. Костомарова присвячені характеристиці етнографічно – фольклорних видань М. Драгоманова і В. Антоновича: “З приводу “Малорусских народных преданий и рассказов М. Драгоманова. 1877” (1877) і “Историческая поэзия и новые её материалы. “Исторические песни малорусского народа” с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова. Том I. 1879” [17].

Ці праці М. Костомарова заслуговують на окремі історіографічні розвідки.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Історія Академії наук України. 1918 – 1993. – К., 1994. – С. 29.
2. Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров // Літературно-науковий вісник. – 1910. – Т. 50. – С. 216.
3. Михайло Грушевський. Етнографічне діло Костомарова // Етнографічні писання Костомарова. – К., 1930. – С. VII – XXIV.
4. Там само. – С. IX.
5. Там само. – С. X.
6. Там само.
7. Там само. – С. XI
8. Там само.
9. Там само.
10. Там само. – С. XV - XVI.
11. Там само. – С. XV.
12. Там само. – С. XVI - XVII.
13. Там само. – С. XIX.
14. Там само – С. XXII.
15. Там само. – С. XXIII.
16. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. – Мюнхен, 1966; 1993. – К., 2006. – С. 18-22.
17. Етнографічні писання Костомарова. – К., 1930. – С. 299-348.

А н н о т а ц и я

В работе анализируется научный вклад М. С. Грушевского в развитие и популяризацию этнографии. Особое внимание уделяется его оценке этнографических исследований Н. И. Костомарова.

Любов Сливка

ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ КУЛЬТУРИ ТА ПОБУТУ ДРІБНОЇ ШЛЯХТИ ГАЛИЧИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Основою наукової роботи, за допомогою якої забезпечується принцип об'єктивності дослідження, є джерела. Всебічне висвітлення етносоціального та культурного розвитку дрібної шляхти в Галичині можливе лише за умови залучення до вивчення цілого комплексу джерел.

У ХІХ ст. дрібна шляхта являла собою відмінну етносоціальну верству населення Галичини. До неї належали особи, які виводили своє походження з привілейованого